

THE COMMENT OF AN OTTOMAN POET ON HALLAJ-I MANSUR

Bir Divan Şairinin Hallac-ı Mansur Yorumu

Kaplan ÜSTÜNER¹

Abstract

The Ottoman poets, feeding on various sources in their poems, could not be indifferent to famous sufic Hallaj-ı Mansur (244/858-309/922), and made him subject to their poems. The suffering life of Hallaj-ı Mansur, a God lover, his effective thoughts and his sorrowful death have always occupied the imaginary world of poets. About Hallaj, who was in the couplets or paragraphs of poems, autonomous works were written. In this text, the part of mesnevi, written in parts and which was about Hallaj-ı Mansur, will be evaluated. The author of the work, Edirneli Kami (1059/1649-1136/1724) is a man of science and wise. While he was kadi in Baghdad, he wrote the mesnevi of Tuhfetü'z-zevrâ, which is subject to our study. Poet told about buried saints in Baghdad. Mesnevi, having 26 titles and 581 couplets within it, was written in "mef'ülü mefâ'ilün fa'ülün" of aruz wezni. In this study, it is aimed to open the doors to one of the sources which Ottoman poetry fed on through a comment of an Ottoman poet on Hallaj-ı Mansur and to present how important contributions this work has supplied to history of Turkish culture and thought. With these thoughts, the couplets of the mesnevi of Tuhfetü'z-zevrâ about Hallaj-ı Mansur have been explained by translating them into Turkish. Edirneli Kami described Hallaj-ı Mansur with striking metaphors, presented some parts of his life, told about his friends and his world of thought, and mentioned his taqwa. He talked about the birthplace of and hometown of sufi but he did not talk about his famous saying; "enelhakk". Being aware of various thoughts about Hallaj-ı Mansur, the poet has given a positive opinion on him.

Keywords: *Divan Poetry, Edirneli Kami, Hallaj-ı Mansur.*

Özet

Şiirlerinde çeşitli kaynaklardan beslenen divan şairleri, ünlü sufi Hallac-ı Mansur (244/858-309/922)'a karşı da kayıtsız kalamamış, onu da şiirlerinde konu edinmişlerdir. Hak aşığı Hallac-ı Mansur'un çileli yaşamı, insanı etkileyen düşünceleri ve hazin sonu şairlerin hayal dünyasını sürekli meşgul etmiştir. Manzumelerin beyit yahut bentlerinde yer verilen Hallac hakkında müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bu yazıda ise bölümler halinde yazılan bir mesnevinin Hallac-ı Mansur'a ayrılan kısmı değerlendirilecektir. Eserin yazarı Edirneli Kâmi (1059/1649-1136/1724) ilim ve irfan sahibi bir şairdir. Bağdat'ta kadı olarak bulunduğu sıralarda çalışmamıza konu olan Tuhfetü'z-zevrâ mesnevisini kaleme almıştır. Şair, eserinde Bağdat'ta medfun velileri anlatmıştır. Toplam 26 başlık altında 581 beyitten oluşan mesnevi, aruzun "mef'ülü mefâ'ilün fa'ülün" kalıbıyla yazılmıştır. Bu çalışmada, bir divan şairinin Hallac-ı Mansur'a bakış açısının incelenmesiyle, divan şiirinin beslendiği kaynaklardan birisine kapı aralanması amaçlanmıştır, eserin Türk kültür ve düşünce tarihine ne kadar önemli katkılar sağladığının gözler önüne serilmesi hedeflenmiştir. Bu düşüncelerle Tuhfetü'z-zevrâ mesnevisinin Hallac-ı Mansur'la ilgili bölümünün beyitleri günümüz Türkçesine çevrilerek açıklaması yapılmıştır. Edirneli Kâmi eserde Hallac-ı Mansur'u çarpıcı benzetmelerle tasvir etmiş, hayatından çeşitli kesitler sunmuş, sohbet arkadaşlarını sıralamış, düşünce dünyasını dile getirmiş ve takva yönünü anlatmıştır. Sufinin doğduğu ve yaşadığı şehirden söz etmiş fakat ünlü sözü "enelhakk"a yer vermemiştir. Hallac-ı Mansur hakkında çeşitli görüşlerin farkında olan şair, sufiye karşı olumlu kanaat sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Divan Şiiri, Edirneli Kâmi, Hallac-ı Mansur.*

¹ Doç. Dr., Harran Üniversitesi, e-posta: kaplanustuner@yahoo.com

Giriş

Astronomiden coğrafyaya, mitolojiden sosyal hayata kadar geniş bir yelpazeden beslenen divan şairleri, çileli yaşamı, düşünceleri ve hazin sonu ile tasavvuf tarihini derinden etkileyen ünlü sufi Hallac-ı Mansur (244/858-309/922)'a da kayıtsız kalmamış ve şiirlerinde ondan söz etmişlerdir. Şairler, manzumelerinin beyit veya bentlerinde yer verdikleri Hallac için müstakil eserler de kaleme almışlardır (Tatçı, 2008). Divan şairlerinin Hallac'a bakış açılarını ortaya koyacağımız hacimli çalışma² için araştırma yaparken bir divanın sonunda bölümler halinde düzenlenmiş bir mesnevide söz konusu mutasavvıftan bahsedildiğini görünce heyecanlandık. Beyit boyutunu aşan fakat müstakil bir eser de olmayan Hallac hakkında derli toplu bilgi ve yorumlar içeren ilgili bölümü notlarla zenginleştirip açıklamaya karar verdik.

Mesnevinin yazarı Edirneli Kâmi (1059/1649-1136/1724) medrese tahsili görmüş, çocukluğundan itibaren tasavvufi terbiye almış ve edebiyat kültürüyle beslenmiş bir divan şairidir. Çeşitli medreselerde müderrislik yapan Kâmi 1116/1704 yılında Bağdat'a kadı olarak atanmış ve burada iki yıl kalmıştır. Devrin şair ve tezkire yazarları tarafından takdirle karşılanan, şairliğinin yanı sıra âlimlik ve münşiliği de övülen Kâmi, rindâne, âşıkâne ve hikemî şiirler yazmıştır. İlim ve irfanı ile dikkat çeken şair özellikle gazel, kaside, tarih ve lügazları ile tanınmıştır. Divan, Tuhfetü'z-zevrâ, Behcetü'l-feyhâ, Firûz-nâme, Fetâvâ-yı Kâ'idiyye, Şerh-i Hicv-i Şifâi ve Riyâzü'l-kâsımın gibi manzum-mensur birçok eser kaleme almıştır (Yazıcı, 2001: 279-280).

Kâmi, Tuhfetü'z-zevrâ mesnevisinde kadılığı sırasında ziyaret ettiği Bağdat'taki medfun velileri anlatmıştır. 26 başlık altında 581 beyitten oluşan eserin bir bölümü (523.-542. beyitleri) Hallac-ı Mansur'a ayrılmıştır. Aruzun "mef'ûlü mefâ'ilün fa'ûlün" kalıbıyla yazılan eser yayımlanmıştır (Yazıcı, 1998; Yıldırım, 2000).³

Manzumelerde hakiki âşığn sembolü olarak kullanılan fakat tasavvuf tarihinde hep tartışıla gelen Hallac-ı Mansur hakkında ilim, irfan sahibi bir şairin fikirlerinin ortaya konması 18. yüzyıl Türk düşünce tarihini aydınlatması bakımından son derece önemlidir. Bu sebeple biz de anılan yüzyılda bir Osmanlı aydınının ünlü sufiye ilişkin tespitlerini içeren beyitlerini günümüz Türkçesine çevirip açıklayarak Türk düşünce tarihine katkıda bulunmayı amaçladık. Ayrıca, bu çalışma ile bir divan şairinin Hallac-ı Mansur ile ilgili bakış açısı -bilindiği kadarıyla- ilk kez incelenip değerlendirilmeye gayret gösterilecektir.

² "Divan Şiirinde Hallac-ı Mansur" konulu çalışmamız sürmektedir.

³ İki yayında farklı şekillerde değerlendirilen birkaç tane kelime ve yapıya rastladık. Amacımız metin eleştirisi olmadığından beyitlere anlam verirken daha doğru olduğunu düşündüğümüz biçimi metne alıp diğerini dipnotta gösterdik.

Bilimsel neşri yapıldığı için metnimizde çevriyazı alfabetini kullanmadık. Metni koyu puntolarda yazdık.

Toplam 20 beyitten oluşan metinde kafiye ve redif sıkıntısı çekilmediği ancak vezin hataları yapıldığını tespit ettik. Vezin kusuruna yol açan heceleri italik olarak dizdik. Tahkiyevi mesnevilerde konunun daha önemli olması sebebiyle karşılaşılan teknik problemlere bu eserde de rastladığımızı söyleyebiliriz.

Edirneli Kâmî'nin Hallac-ı Mansur Yorumu

Sâhib-i Vak'a Cenâb-ı Mansûr*

Kişisel özeliğine uygun olarak özenle seçilen “Sâhib-i Vak'a” başlığı, mutasavvıfın hayatı boyunca yaşadığı çeşitli olaylara özellikle asılarak öldürülmesiyle sonuçlanan hazin sona bir göndermedir. Feridüddin Attar (2002: 169), Mansur'un “kendisine has birtakım vakaları”ndan söz etmişti. Başlığın bu düşünceye uygun bir görüntü arz ettiği görülmektedir.

Kültürümüzde daha çok Allah, Peygamber ve bazen de padişahın söz edilirken “hazret” anlamında bir saygı ifadesi olarak kullanılan “cenâb” kelimesi (Yavuz, 1993: 346) Mansur için de tercih edilmiştir. Bu ifade aynı zamanda mutasavvıfıla ilgili olumlu bakışın ipucunu da bize verir.

Asıl adı Hüseyin olan mutasavvıf, İran'da ve bizde daha çok Mansur şeklinde babasının adıyla anılmıştır. “Allah'ın yardımıyla galip gelen” anlamındaki “Mansur” adına yer verilirken davasının zafere ulaştığına da işaret edilir (Uludağ, 1997: 377-381).

1. Ol cây-ı ferah-fezâ-yı pür-nûr Kurbinde anun makâm-ı Mansûr

[Nuruyla gönüllere ferahlık ve sevinç veren Mansur'un makamı, (Bağdat'ın) yakınındadır.] Evliyanın hakiki veya sembolik kabir ve türbelerine makam denilmektedir. Kâmî, konuya Hallac'ın makamının bulunduğu yeri tasvirle başlıyor. Mansur için İslam beldelerinde pek çok makam yapılmıştır (Uludağ, 2003: 409-410). Bunlardan biri de Bağdat'ta asıldığı yer üzerinde 437/1045-581/1185 yılları arasında inşa edilendir. Bu makam zaman geçtikçe önem kazanmış ve Hak şehidi bir velinin türbesi olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır. Kâmî de Bağdat'ta kaldığı süre içinde şehrin yakınlarında bulunan Mansur'un makamını ziyaret etmiştir. Makamın çevresi adeta nur ile dolmuştur. Her tarafın manevi ışıkla kaplandığı makam insana ferahlık ve rahatlık vermekte, kişinin kendisini huzur içinde hissetmesine sebep olmaktadır.

2. Hallâc-ı cihân fedâ-yı 'uşşâk Tûfân-ı belâ şeh-per-i âfâk'

[Dünyanın hallacı, âşıkların kurbanı, belâ tufanına maruz kalan, ufukların uzun kanatlı kuşu...]

Hallac'ın edebi tasvirlerinin yapıldığı beyitte öncelikle dünyanın hallacı olduğu vurgulanır. Sözlük anlamı “pamuk atan, pamuk işleyen” demek olan hallac, yünü, pamuğu yay ve tokmak gibi bir araçla kabartma, ditme işini yapan kişiler için kullanılır. Hallac aynı zamanda mutasavvıfın diğer adıdır. Bu adı niçin aldığı konusunda çeşitli görüşler vardır. Babasının mesleğinden dolayı Hallac diye tanındığı belirtilir. Diğer bir görüşe göre ise insanlara İlahi sırlardan bahsetmesi ve gönüllerdeki sırları pamuk gibi çevirmesi sebebiyle “Hallâc-ı esrâr” unvanını almıştır. Gösterdiği bir keramet sebebiyle bu adı aldığını söyleyenler de vardır. Anlatıya göre bir hallacın dükkânına uğramış ve sahibini bir yere göndermiş. Adamı işinden alıkoyduğunu düşünerek bir parmak işaretiyle pamukların çekirdeklerini dışarı çıkarmış. Dükkâna dönen kişi kısa sürede pamuklarının

* Sâhib-i Vak'a Cenâb-ı Mansûr: Der-vak'a-i Cenâb-ı Mansûr (Yıldırım, 2000).

* cihân fedâ / belâ şeh-per: cihân-fedâ / belâ-şeh-per (Yazıcı, 1998).

atıldığını görünce bunu velinin bir kerameti olarak kabul etmiştir. Bu olaydan sonra Hallac diye anılmıştır. (Feridüddin Attâr, 2002: 171; Uludağ, 1997: 377-381) Kâmi, Mansur'un fikirlerinin insanları etkilediği ve onların düşüncelerini hallaç pamuğu gibi yerle bir ettiği kanaatindedir.

İkinci niteleme Hallac'ın "fedâ-yı 'uşşâk" olduğudur. Anlatılan bir menkıbeye göre veli, Bağdat'ta halk arasında açık bir şekilde hacda kesilen kurbanlar gibi Allah yolunda canını feda etmek istediğini haykırıyordu (Uludağ, 1997: 377-381). Bu ifadeyle hem anlatılan menkıbeye gönderme yapılmış hem de velinin hazin sonuna işaret edilmiştir. Canını Hak uğruna feda eden Mansur gerçek bir kurbandır. Fedâ kelimesinin bir anlamı da "kurban"dır.

"Tûfân-ı belâ" tasviriyle de Mansur'un maruz kaldığı belalara telmih yapılır. Belaların yağmur hatta Nuh Peygamber zamanında yağın ve bütün dünyayı su altında bırakan tufan gibi yağdığı dile getirilir. Yaklaşık elli şehirden kovulan (Feridüddin Attâr, 2002: 171), 9 yıla yakın değişik hapisanelerde kalan, her gün sabah bir yerde akşam başka bir yerde bağlanıp teşhir edilen (Öztürk, 1997: 81-82.), kırbaçlanan; burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edilen, başı kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikilen, gövdesi yakılıp külleri Dicle nehrinin sularına savrulan, kesik başı iki gün köprüde dikili bırakıldıktan sonra Horasan'a gönderilerek bölgede dolaştırılan (Uludağ, 1997: 377-381) Mansur'un başına gelen belaların tufana benzetmesi oldukça dikkat çekici ve anlamlıdır. "Kuş kanadının en uzun tüyü, büyük kanat" anlamındaki "şeh-per" kelimesi beyitte Hallac'ı nitelemek için kullanılmıştır (kapalı istiare). Kuşlar özellikle güneşin batışına yakın vakitlerde uçar. Bu sembolik anlatımda gurup vaktinin kızılığı ile Hallac'ın öldürülürken akan kanı arasındaki renk uyumu aradaki ilgiyi gösterir. Ufukta uçan kuşlar arasında uzun kanatlı olarak düşünülmesi ise Hallac'ın veliler arasında müstesna bir yere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

3. Şehr-i Beyzâ'da neş'et itdi Bağdâd'a gelüp ikâmet itdi

[Beyza şehrinde doğdu. (Daha sonra) Bağdat'a gelip yerleşti.]

Mansur'un hayatıyla ilgili iki somut bilginin aktarıldığı beyitte doğum yerinin Beyzâ, daha sonra gelip yerleştiği yerin ise Bağdat olduğu söylenmektedir. 244/858 yılında İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ'da dünyaya gelen (Massignon, 2006: 55) Hallac'ın "Ebü'l-Mugıs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beyzâvî" şeklindeki künyesinde doğduğu şehre atıf vardır. Mutasavvıfın hayatında Bağdat önemli bir yere sahiptir. Zira Bağdat'ta ünlü sufilerin sohbetlerine katılmış, bir ev satın almış, hapisanede kalmış ve Bâbüttâk denilen semtinde hayata gözlerini kapamıştır (Uludağ, 1997: 377-381).

4. 'Amr-ı Mekki'nün oldı müridi' 'Uşşâk-ı hakikatün ferîdi

[Hakikat aşıklarının en üstünü (olan Hallac), Amr b. Osman el-Mekki'nin müridi oldu.]

İlk devir sufilerinden olan Amr b. Osman el-Mekki' (ö. 297/910) Hallac'ın tasavvufi hayatında önemli bir rol oynamıştır. Mansur'a sufi hırkasını giydiren ve sülukunu tamamlatan Amr'dır. Meşrepleri farklı olan bu iki sufinin beraberlikleri kısa sürmüştür. (Öztürk, 1997: 63-64; Uludağ, 1991: 90) Beyitte ise Hallac, Amr'ın müridi olarak tasvir edilmiştir.

* Amr-ı Mekki: Amr Mekki (Yıldırım, 2000).

“Dini hayatın en yüksek seviyede yaşanarak ilâhî sırlara aşına olunması” (Çağrıcı, 1997: 177-178) anlamındaki hakikate âşık olanlar arasında, Hallac’ın yerine dikkat çekilmiştir. Hakikate âşık birçok gönül eri olmakla beraber bunlar arasında Mansur’un yeri benzersizdir. Zira İlahî sırlara aşına olan, Hakk’ın tecellilerini temaşa eden, canını hakikat yolunda seve seve feda eden Hallac’tır.

5. Şeh-râh-ı tarîk-ı Hakk’a râgıb Nûrî vü Cüneyd ile musâhib

[Nuri ve Cüneyd ile sohbet arkadaşı (olan Mansur), Hakk’a ulaşan ana caddede gitme arzusunda.]

Hallac, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Ebû’l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908) gibi Bağdat’ın tanınmış sûfilerinin sohbetlerine katılmıştır. İlk devir sûfilîğinin en güçlü temsilcilerinden olan Cüneyd, şer’î hükümlere son derece bağlıdır (Ateş, 1993: 119-121). Bağdat tasavvuf ekolünün en büyük temsilcilerinden olan Nuri ise “Allah sevgisi” yerine “Allah aşkı” tabirini ilk kez kullanan bir sufidir (Kara, 1994: 328-330).

İnsanı Hakk’a ulaştıran birçok yol vardır. Bunlardan biri de irfan ve tasavvuf yoludur. Kâmi, Hallac’ın arzuladığı ve takip ettiği bu yolun, dinin geniş bir caddesi olduğu düşüncesindedir.

6. İfrât-ı muhabbet ile meczûb Ser-mest-i rahîk-ı ‘aşk-ı mahbûb

[Aşırı sevgi ile kendinden geçmiştir. Sevgilinin aşk şarabının sarhoşudur.]

Klasik şiirimizde aşk, insanı kendinden geçirme, akli baştan alma ve sarhoş etme gibi özellikleriyle şaraba benzetilmiştir. Âşık sevgiliyi temaşa etmedikçe ayılıp kendine gelemez. Mest ise aşkın, âşığın varlığına âdeta iliklerine işlercesine hâkim olmasıdır. İlahî aşk şarabıyla kendinden geçen âşığa da mest denir. Sevgili, Hak’tır. Cezbe hali maddi bedeni etkileyen şarabın verdiği sarhoşluğa benzetilir. Cezbeye tutulan meczup da sarhoş gibidir (Üstüner, 2014: 105-134, 182). Beyitte aşırı muhabbet ile cezbeye kapılan ve sevgilinin sunduğu aşk şarabı ile sarhoş olan Hallac’ın hali sembolik kelimelerle tasvir edilmiştir. Allah sevgisiyle coşup kendinden geçen bir âşık olarak nitelendirilen Hallac, tasavvufî kaynaklarda da benzer şekilde anlatılmıştır:

“Manada istiğrak halinde bulunan Mansur, tasavvuf yolunun sermestlerinden, iştiyak sahiplerinden idi.” (Hucvirî, 1996: 253).

“Samimi ve bağıryanık bir âşık idi.” (Feridüddin Attâr, 2002: 169).

“Hakiki sâdık ve âşık elbette böyle olur. O, sekr ve galebe (kendinden geçme ve aşırı coşku hali) içindedir.” (Abdurrahman Câmî 2001: 294).

“Abdulkadir Geyllani (ö. 561/1166), Hallac’ın durumunu, aşk ve fenafillahın en ileri mertebesi olarak görür ve Hallac’ı en yükseltici sözlerle över: Hallac, aşk yolunu boydan boya aştı ve o yoldan sevgi sırrının özünü aldı.” (Öztürk, 1997: 135-6).

7. İzhâr-ı kerâmeti mukarrer Envâr-ı sülûk ile münevver

[*Manevî yolculuğun nurları ile aydınlanan (Hallac'ın) keramet göstermesi şüphesizdir.*] Talibin, bir mürşidin gözetiminde yaptığı manevî yolculuğa sülûk denilir (Uludağ, 2010: 127-128). Bu yolculuğun amacı, kişisel arzu ve isteklerin yok edilerek tam anlamıyla İlahî iradenin hâkimiyeti altına girmektir (Üstüner, 2014: 165). Manevî yolculuğunu tamamlayanların gönlü nurlanır. Nefsini kötü huylardan arındırıp iyi huylar kazanan kişi keramet gösterebilir. Bu sıfatlara sahip olan Hallac'ın da keramet göstermesi kaçınılmazdır. Hallac'ın kerametlerinden bir iki tanesi şöyle anlatılır:

“Hallac dört yüz sufi ile çöle açılmıştı. Birkaç gün geçti ama gıda namına bir şey bulamadılar ve Hüseyin'e:
“Bize kızartılmış kelle lazım!” dediler.
Hallac onlara:

“Oturunuz!” dedi. Sonra elini arkaya attı, her birine bir kızartılmış kelle ve iki çörek verdi. Böylece onlara dört yüz kızartılmış kelle, sekiz yüz çörek vermiş oldu. Sonra:
“Bize taze hurma lazım.” dediler.
Hallac kalktı ve:

“Beni bir ağaç gibi sallayınız!” dedi. Onlar da onu ırgaladılar. Ondan, taze ve yaş hurma yağmaya başladı, bundan doyana kadar yediler. Sonra yolda sırtını hangi dikene yaslasa o diken taze hurma verirdi.” (Feridüddin Attâr, 2002: 172).

8. Likin cezebât içinde şaşmış Deryâ-yı telâşı baştan aşmış

[*Fakat kendinden geçip heyecana kapılınca şaşmış; telaş denizi baştan aşmış.*] Cezbe tasavvufta 'Hakk'ın kulu kendine çekmesi ve aniden yüce huzuruna yükseltmesi' demektir. Cezbe sırasında kul ruhuyla hakikatin kaynağına ulaşır, Allah'tan başka her şeyi unutarak kendinden geçer ve kulluğundan habersiz hale gelir, vecd ve istiğrak haline girer (Yılmaz, 1993: 504). Hallac'ın cezbe sırasında hayrete düştüğü ve şaşkınlık içinde kaldığı anlaşılmaktadır.

“Herhangi bir endişe ve kederden ileri gelen heyecanlı ve sıkıntılı acele” anlamındaki “telaş” kelimesinin denize benzetilmesiyle sufînin çektiği çilelerin çokluğu anlatılmıştır. Feridüddin Attar (2002: 169) da Hallac'ın dalgalı deryaya battığını söylemiştir. “Baştan aşmak”, “pek çok olmak, pek çoğalmak” anlamında bir deyimdir.

9. Ba'zılar ider bu kavli ısgâ* Katline Cüneyd vire fetvâ

10. İtmişdi Cüneyd o demde rihlet* On bir sene sonradur şehâdet

[*Bazıları, “(Hallac'ın) katline Cüneyd fetva verdi.” sözünün doğruluğunu kabul ederler. (Gerçekte ise) Cüneyd o zaman göçmüştü. (Hallac'ın) şehit olması Cüneyd'in ölümünden on bir sene sonradır.*]

* kavli: kulu (Yazıcı, 1998).

* Cüneyd o demde: o demde Cüneyd (Yıldırım, 2000).

Peşi sıra gelen bu beyitlerde Kâmi “Hallac’ın asılmasına Cüneyd’in fetva verip vermediği” tartışmasını dile getirmiştir.

Konuyla ilgili iki farklı kaynaktan uzunca bir alıntı yapmak istiyorum: “Hallac’ın katledilmesi lazım geldiğine dair imamların fetva verdikleri gün Cüneyd, tasavvuf ehlinin kisvesi içinde idi, fetvaya imza koymadı, istenen fetvayı yazmadı. Lakin halife ‘Cüneyd’in hattı da lazım.’ diye emretti. Bunun üzerine malum tarzda sarığını sardı, cübbesini giydi, medreseye gitti ve ‘Biz zahire göre hükmederiz, yani katl zahir hale göredir, fetva zahir üzeredir. Lakin batını Huda bilir.’ diye sorulan meselenin fetvasını yazdı.” (Feridüddin Attâr, 2002: 171).

“Cüneyd-i Bağdadi’nin, Hüseyin Mansur’un katline fetva verdiği yolundaki kıssaların tamamı uydurmadır. Bu sözlerin tamamıyla uydurma olduğu, tarihçiler nazarında gayet açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Seyyidütaife Cüneyd’in vefatı, Hüseyin Mansur’un şehadetinden on bir yıl evveldir. Mansur 309/922 senesi Bağdat’ta Bâbü’t-Tâka’da, 24 Zilkade Salı günü şehadet şerbetini içmişti. Cüneyd ise H. 297/910’da, Cumartesi günü Nîrûz Halife’de vefat etti.” (Abdurrahman Câmî, 2001: 290).

Tartışmanın metnin yazıldığı döneme kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Bazı kişiler Hallac’ın asılmasıyla ilgili Cüneyd’in fetva verdiğiğine inanırlarken bazıları bunun tarih bakımında mümkün olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Hallac, Cüneyd’den 11 yıl sonra vefat etmiştir. 11 yıl önce ölen birinin fetva vermesi ise mümkün değildir.

İkinci beyitte Hallac’ın şehit olduğu belirtilmiştir. Feridüddin Attar’ın (Attâr, 2002: 169) da dile getirdiği gibi Hallac “Hakk’ın şehidi” olmuş bir velidir.

“Ölmek” kelimesinin anlamında “yok olmak” da bulunmaktadır. İslam dinine göre ölümlü “yalan dünyadan gerçek dünyaya geçmek” olduğundan (Gölpınarlı, 1977: 134) beyitte “rühlet/göçme” sözü kullanılmıştır.

11. Bir sözle harem-serâya girmiş Ber-dâr olmuş murâda irmiş

[Bir söz (enelhak) ile asılmış, isteğine erişmiş ve Hakk’a kavuşmuş.]

“Bir sözle” kastedilen “enelhak”tır. Hallac’ın bu sözle tanrılık iddia ettiği ileri sürülmüştür. Hallac’ın “enelhak” dediği doğru olmakla birlikte bu sözle tanrılık iddiasında bulunduğu hükmü yanlıştır. Onun konuyla ilgili ifadesi tam olarak şu şekildedir: “Eğer Allah’ı tanımiyorsanız eserini tanıyınız, işte o eser benim, ben Hakkım, çünkü ebediyen Hak ile Hakkım.” Hallac’ın bu sözleri daima onun fenâ, sekr ve tevhit hali göz önünde tutularak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamalara göre “Ben Hakkım” sözü “ben Hak’tanım” veya “ben bir gerçeğim ve bâtil değilim” demektir. Bazılarına göre ise Hallac, bu sözü Allah’tan hikâye yoluyla söylemiş ve “Allah ‘ben Hakkım’ diyor.” demek istemiştir (Uludağ, 1997: 377-381). “Asılarak idam edilmek” demek olan “ber-dâr olmak” ifadesi Hallac’ın hazin sonu için kullanılmıştır. Bağdat sokaklarında “öldürün beni” (Massignon, 2006: 64, 359) şeklinde haykıran Hallac asılarak öldürülmüş, bu sayede isteği olan Hakk’a kavuşmuştur.

12. Didâr-ı bekâ olup hüveydâ Dar olmuş anun başına dünyâ

[Bâkî olan Allah'ın yüzü belirince, dünya onun başına dar gelmiş.]

Beka kelimesi tasavvufta “kulun İlahî tecellileri temaşa etmekle bâkî olması” demektir. Beka halinde kul, Hakk'ın bütün eşyadaki tecellilerini görür, sıfatlarıyla sıfatlanır. Bu mertebeye erişen, gönül aynasındaki pasları temizleyip Hakk'ı müşahade eder (Üstüner, 2014: 183-184). Hallac beka derecesine erişmiş bir velidir ancak bu yüksek dereceye yetişemeyenler tarafından çileler çektilmiş adeta dünya başına dar edilmiştir. “Dünya başına dar olmak (gelmek)”, “çok sıkılmak, büyük bir çaresizlik içinde kalmak” anlamında bir deyimdir.

13. Nefsü'l-emrûn katı hilâfı Hakkında iderler ihtilâfı

[İşin hakikatine çok zıt olarak (Mansur) hakkında birbirine uymayan düşünceler ileri sürerler.]

Hallac-ı Mansur tarih boyunca tartışılan, hakkında çok çeşitli ve birbirine zıt görüşler ileri sürülen bir velidir. Beyitte bu farklı görüşlerin varlığına dikkat çekilmiştir. Tarihte, İslâm âlimleri Hallac hakkında dört gruba ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı mutasavvıfı haklı bulmuş, savunmuş ve görüşlerini paylaşmışlardır. Bir kısım onu zındık sayarak şiddetle reddetmişlerdir. Başka bir grup ise Hallac'ı mazur görmüş ve kendisine acımışlardır. Dördüncü grup da bir hüküm vermekten kaçınarak sessiz kalmayı tercih etmişlerdir (Uludağ, 1997: 377-381).

14. İzhâr iderdi sânihâtı Mir'ât-i zamîrde lâyhâtı*

[(Mansur) akla gelenleri ve gönül aynasına yansıyanları açığa çıkarırdı.]

Hallac mânâ âleminde yaşadıklarını açığa çıkarmış ve gönül dünyasına yansıyan olağanüstü halleri yazıya dökmüştür (Massignon, 2006: 205-206, 581). Hayatı boyunca hakikat, sır, marifet ve manalarla ilgili zor anlaşılabilir bir çok eser kaleme almış, hapisanede iken bile boş durmamış, en önemli eserlerini bu yıllarda yazmıştır. Bağdat'ta hapisanede iken yazdıklarından “Tavasin” adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır (Feridüddin Attâr, 2002: 169; Uludağ, 1997: 377-381; Öztürk, 1997: 82).

15. Bir yemmde görilmedi o cûşîş Mukadder-i beşer degül bu gûşîş*

[O coşkunkluk hiçbir denizde görülmedi. Bu çaba insanın takdiri ile değildir.]

İlk mısradaki Mansur'un gönül dünyası sembolik olarak dile getirilmiştir. “Yemm/deniz” kelimesi ile Hallac, hiçbir denizde görülmeyen “cûşîş/coşkunkluk” ise onun yaşadığı manevi haller için kullanılmıştır (açık istiare). Yaşanan manevi haller neticesinde Hallac'ın ülkeleri dolaşması, hapisanede dahi tebliğ görevini terk etmemesi gibi gösterdiği olağanüstü çabalar (Massignon, 2006: 220-252, 581) insanın takdiri ile olan işler değildir. İslam inancına göre de insanların yaratılış, yaşayış ve ölümüne ilişkin kanunlar, hikmetin gereği Allah tarafından takdir edilmiştir (Yavuz, 2001: 58-63).

* zamîrde: zamîrinde (Yıldırım, 2000).

* Her iki neşirde de “Makder” şeklinde tespit edilen fakat sözlüklerde bulamadığımız bu kelimenin -vezni bozma pahasına da olsa- “Mukadder” olduğunu düşünüyoruz.

16. Bir gömlek ile haremde dâ'im
Bir yıl ser ü pâ bürehne kâ'im

[(Hallac) haremde/hacda sürekli bir gömlekle ve baş açık yalınayak vaziyette ibadet etmektedir.]

Harem, Mekke ve Medine şehirleriyle çevrelerindeki belirli bölgeler için kullanılan bir kavramdır (Öğüt, 1997: 127-132). Beyitte üç kez Mekke'ye giden Hallac'ın hacda yaptığı ibadetler ve çektiği çileler anlatılmaktadır. Mutasavvıfın takva yönü bir kaynakta kısaca şöyle tasvir edilir:

Mekke'de çilehanesinin avlusunda güneşin altında, yalın ayak, baş açık bir vaziyette vücudundan süzülen ter yere akardı. Kâbe'nin avlusunda bir yıl abdest ve tavaf dışında kıvıldamadan dururdu. Ne güneşe ne yağmura aldırış ederdi. Kendisine akşamleyin getirilen ekmek ve sudan sadece dört lokma yer iki yudum su içerdi (Massignon, 2006: 155-156).

17. Ahbâbı libâsını yapardı
Gömlekle deri bile kopardı

[Dostları elbisesini dikerdi. Gömlekle deri bile kopardı.]

301/913 yılında yakalanarak Bağdat'a getirilen Hallac'ın gözetim altında tutulduğu sürece yemek ve elbise gibi ihtiyaçları dostları tarafından karşılanmıştır (Uludağ, 1997: 377-381). Mutasavvıf, çektiği bütün çilelere karşı sabredip samimiyetle ibadetlerini sürdürmüştür. Gömlekle birlikte derinin de koptuğunun söylenmesi Mansur'un takvasına işaret etmek içindir. Aynı zamanda ikinci mısra aşağıda dile getirilen olaya bir göndermedir:

Bir zaman çölde Hallac'ın yanında dört bin kişi vardı. Mekke'ye kadar giderek sıcak güneşin altında Kâbe'nin karşısında bir sene çıplak olarak durdu. Uzunlarının yağı buradaki taş üzerine aktı, derisi değişti ama oradan kıpırdamadı (Feridüddin Attâr, 2002: 172).

18. Sâ'ir tâ'ât hadden efzûn
Bin rek'at idi namâzı her gün

[(Hallac'ın) namazı her gün bin rekât idi; diğer ibadetleri de sayısızdı.]

Hallac'ın takva ve zühd yönü bu beyitte de anlatılmaya devam eder. Her gün bin rekât namaz kıldığı ve diğer ibadetlerinin çok fazla olduğu dile getirilir. Tasavvufi kaynaklarda mutasavvıfın söz konusu yönüyle ilgili aktarılan bazı rivayetler şöyledir:

"Zindanda iken bir gün bir gecede bin rekât namaz kıları." (Feridüddin Attâr, 2002: 175).

"Bir ay hiçbir şey yiyip içmeden oruç tutardı." (Massignon, 2006: 615).

"Mansur yaşadığı sürece takva ve salah elbisesi içinde bulunmuştu. Güzelce namaz kılmış, birçok vaktini zikir ve münacatla geçirmişti. Fasılasız oruç tutmuş, düzgün şekilde hamd ü senalarda bulunmuş, tevhit konusunda latif, hoş ve nükteli sözler söylemişti." (Hucvirî, 1996: 255).

“Sürekli ibadetle ve züht ile meşgul olmasına karşın Hallac, Allah’a karşı görevlerini tamamıyla yerine getirmedigine inanıyordu.” (Schimmel, 2001: 79).

“İbrahim b. Halvânî, Hallac ile arasında geçen bir hadiseyi şöyle anlatıyor: Yatsı ile akşam vakti arası Hallac’a uğradım. Namaz kılıyordu. Evin bir köşesine çekildim. O benim geldiğimi hissetmemişti. İlk rekatta Bakara suresini, ikinci rekatta Âl-i İmrân suresini okudu.” (Eraydın, 2001: 254).

19. Ma'lûm degül hakikat-i hâl Hüsn-i zanda ne kıl ü ne kâl

[Halin hakikati belli değildir. (Bundan dolayı Hallac için) iyi düşünceler beslemeli, (onun hakkında) ileri geri konuşmaktan ve çok sözden kaçınmalıdır.]

“Hakikat-i hal” ifadesiyle Hallac’ın hayatı boyunca çektiği çileler, söylediği “enelhak” sözü ve ölümle sonuçlanan hazin son kast edilmektedir. Bütün bu yaşanan olayların içyüzü kesin olarak bilinmemektedir. Bundan dolayı Hallac hakkında kötü düşünceden uzak durmalı, ileri geri konuşmaktan kaçınmalı ve dedikodu etmemelidir. En iyisi onunla ilgili olumlu kanaat besleyip hüsn-i zanda bulunmaktır.

20. Kabrin idegör anun ziyâret Olsun o garik-ı bahr-ı rahmet

[(Mansur’un) kabrini ziyaret ediniz. O rahmet denizine dalsın.]

Şair, Hallac’ın kabrini ziyaret etmiş ve ziyaret sonucunda bu metni yazmıştır. Kabir ziyareti ölümü hatırlamak, ölüye rahmet dilemek, ölüler için duada bulunmak ve bağışlanmayı dilemek gibi amaçlarla Hz. Peygamber tarafından teşvik edilmiş bir uygulamadır (Şener, 2001: 35-37). Kabrin ziyareti sırasında Mansur’a dua edilmelidir. Kâmi de bu son beyitte Hallac’ın şefkat ve merhamet denizinde gark olması için Allah’a dua ve niyazda bulunur.

Sonuç

Bu incelemede ilim irfan sahibi Edirneli Kâmi’nin kadı olarak bulunduğu sırada Bağdat’ta medfun velileri anlattığı Tuhfetü’z-zevrâ mesnevisinin Hallac-ı Mansur’la ilgili bölümü açıklanmaya gayret gösterilmiştir. Bir divan şairinin ünlü sufiye bakış açısı ortaya konarak divan şairinin genel anlamda beslendiği kaynaklardan birisinin kapısı aralanmaya çalışılmıştır.

Kâmi, bu manzumede Hallac’ı çarpıcı benzetmelerle tasvir etmiş, hayatından çeşitli kesitler sunmuş, düşünce dünyasını dile getirmiş, takva ve zühd yönünü anlatmıştır. Hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu belirterek Mansur’a karşı olumlu yaklaşılmasını ve hüsn-i zan edilmesini istemiştir. Velinin ünlü sözü “enelhak”a yer vermemesi ise dikkat çekmiştir.

Divan şairlerinin, yazdıkları eserlerle Türk kültür ve düşünce tarihine çok önemli katkılar sağladığı bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Kaynakça

- Abdurrahman Câmî. (2001). *Nefehâtü'l-Üns Evliyâ Menkıbeleri*. (Çev. Lâmiü Çelebi, Haz. Uludağ, Süleyman ve Kara, Mustafa). İstanbul: Marifet Yayınları.
- Ateş, Süleyman. (1993). Cüneyd-i Bağdâdî. *TDVİA*, 8, 119-121.
- Çağrı, Mustafa. (1997). Hakikat. *TDVİA*, 15, 177-178.
- Eraydın, Selçuk. (2001). *Tasavvuf ve tarikatlar* (Altıncı Baskı). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Feridüddin Attâr. (2002). *Tezkiretü'l-evliyâ*. (Çev. Uludağ, Süleyman). İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî. (1977). *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınları.
- Hucvirî. (1996). *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi* (İkinci Baskı). (Çev. Uludağ, Süleyman). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, Mustafa. (1994). Ebü'l-Hüseyn en-Nürî. *TDVİA*, 10, 328-330.
- Massignon, M. Louis. (2006). *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi, La Passion de Hallâj martyr mystique de l'Islam*. (Çev. Birkan, İsmet). Ankara: Ardıç Yayınları.
- Öğüt, Salim. (1997). Harem. *TDVİA*. 16, 127-132.
- Öztürk, Yaşar Nuri. (1997). *Hak ve aşk şehidi Hallâc-ı Mansûr ve eseri* (Dördüncü Baskı). İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- Schimmel, Annemarie. (2001). *İslamın mistik boyutları*. (Çev. Kocabıyık, Ergun). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Şener, Mehmet. (2001). Kabir. *TDVİA*. 24, 35-37.
- Tatçı, Mustafa. (2008). *Niyâzi-i Kadîm Hallâc-ı Mansûr menâkıbnâmesi*. İstanbul: H Yayınları.
- Uludağ, Süleyman. (1991). Amr b. Osman el-Mekkî. *TDVİA*, 3, 90.
- Uludağ, Süleyman. (1997). Hallâc-ı Mansûr. *TDVİA*, 15, 377-381.
- Uludağ, Süleyman. (2003). Makam. *TDVİA*, 27, 409-410.
- Uludağ, Süleyman. (2010). Sülûk. *TDVİA*, 38, 127-128.
- Üstüner, Kaplan. (2014). *Tasavvuf ve klasik şiirimiz* (İkinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (1993). Cenâb. *TDVİA*, 7, 346.

Yavuz, Yusuf Şevki. (2001). Kader. *TDVİA*, 24, 58-63.

Yazıcı, Gülgün Erişen. (1998). *Edirneli Kâmi ve Divanı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap veri tabanından elde edildi.

Yazıcı, Gülgün. (2001). Kâmi. *TDVİA*. 24, 279-280.

Yıldırım, Ali. (2000). Kâmi'nin Tuhfetü'z-zevrâ Adlı Mesnevisi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 82-110.

Yılmaz, Hasan Kâmil. (1993). Cezbe. *TDVİA*. 7, 504.